

ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

ramiza smajić

Simptomatične su bile riječi jednog magistranta, japanske državljanke, koja je, tražeći pomoć u pripremi svoje teme “Školstvo u Bosni i Hercegovini” insistirala na podacima o Mis Irbi. “Istraživanja sam zasnovala na njenom radu, a pored nje, uostalom, ko govori o prosvjeti u Bosni”, skoro nezainteresirano se pitala spomenuta gospođa.

Veoma je teško strancu objasniti zašto ulica u centru Sarajeva nosi ime Britanke, kontraadmiralove kćerke, Adelin Poline Irbi (1831-1911) koja tu jeste otvorila školu za srpske djevojčice, ali sa takvom averzijom se postavlja naspram islamske religije i civilizacije uopće da to prevazilazi osjećaje pojedinih negativistički nastrojenih evropskih putopisaca 19. stoljeća a dovodi i u pitanje sve ono što bi se u njenim bilješkama sa putešestvija po Bosni moglo ozbiljno iskoristiti kao podatak.¹ Još je teže našem čovjeku objasniti da saznanja o stanju prosvjete i obrazovanja u Bosni tokom prošlih stoljeća nisu svedena na nekoliko časnih ljudskih

likova iz naše prošlosti nego da se radi o specifičnom “melting pot”² proizvodu, stanju duha koji ni u najgorim okolnostima nije zanemarivao osjećaj za knjigu. Plastično ćemo to prikazati samo na dva dijahrono prilično daleka primjera.

U Gazi husrev-begovoj biblioteci se čuva rukopisni primjerak Kur’ana koji je neuka žena, bježeći pred četnicima iz istočne Bosne, ponijela iz svoje kuće u nevolju muhadžirluka, a da joj nije palo na pamet da iz kuće iznese nešto veša ili obuće.

Ili ovo: nema ostavinske rasprave u sidžilima bosanskih kadija a da na početku nabrojanih i procijenjenih stvari, prije svega dakle, nisu navedene rukopisne knjige, ako ih je umrli posjedovao.³ To dovoljno govori o osjećaju koji je Bošnjak neprekidno gajio prema pisanoj riječi.

Druga stvar o koju se redovno spitičemo u raspravama o pismenosti i prosvjeti uopće, je po-

tenciranje na razgraničavanju vjerskog i svjetovnog momenta prosvjećivanja Bošnjaka, ne čineći to onda kad se hronike franjevačkih autora bezuvjetno predstavljaju kao svekulturni, sveknjiževni i svehistorijski izvori. Cilj ovog rada je da ucrtta konture stanja prosvjete u Bosni u vrijeme kad su anglosaksonski kulturnjaci “donosili zapadnu kulturu” u Nanking, rušeći hiljadugodišnje hramove i spomenike drevne kineske civilizacije.⁴ Ta decenija, pak, kod nas je obilježena objavljivanjem Zakona o općoj prosvjeti, važećeg za cijelo Osmansko carstvo. Tegobni period Bosne na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, takođe je svojevrsan niz dešavanja u kojima se Bošnjak sudarao direktno i sa samim sobom i sa tzv. “kulturtregerima”, najezdom kvazikulturnjaka, pekara, zidara, što je naše ljude tjeralo na masovan odlazak iz zavičaja, pa se pripovijedalo o cijelim karavanima na relaciji Bosanska krajina - koznagdje.⁵

Nije mali broj onih koji su u svojim radovima posebno mjesto dali islamskim prosvjetnim institucijama⁶ ali je činjenica da se i pored tih osvjetljenih momenata kulturne baštine još uvijek ne snalazimo u predstavljanju istih. Za to vrijeme biseri tog kulturnog naslijeđa nestaju načeti zubom vremena, ljudskim nemarom ili feleričnim urbanističkim planovima.

Da bi se upustilo u procjenjivanje koliko je osmanska vlast činila na polju obrazovanja, nezaobilazno mora biti poznavanje brojnih institucija, prvenstveno **institucije vakufa**, bar u segmentu njegovih prosvjetiteljskih ciljeva koji su postizani održavanjem internata, vjerskih škola (mekteba i medresa) i plaćanjem njihovih nastavnika. Naravno, značajnu ulogu imaju i vakufske biblioteke, fondovi rijetkih starih rukopisa koje bi često vakif zavještao uz nepokretnu imovinu.

Koliko je pri tome vakuf kao islamska institucija sveprosvjetno otvoren, a koliko je time i sam islam nadmašivao svoj karakter religije pokazuju slučajevi vakufa nemuslimana u Sarajevu, i konkretno

primjer kad Bosanac katoličke vjeroispovijesti ostavlja u vakuf kuću u kojoj će se podučavati u vjeronauci katolička djeca.⁷

Iako je u Bosni postojao već jedan vid pismenosti, sa prvim namjesnicima koji su istovremeno bili i vakifi stvaraju se temelji sistemu školstva i obrazovanja. Svojevremeno se moglo (još uvijek u nekim mjestima) uočiti da su najstarije džamije redovno sagrađene u sjenci još starije lipe. Nije trebalo dugo da se otkrije kako je bogumilska praksa bila okupljanje ispod lipe. Prema uputama namjesnika, vakifa, džamija je pravljena na tom idealnom mjestu, uz nju obavezno mekteb i za koju godinu tu je bila mahala. Dakle, ne treba isticati činjenicu da i džamije, i tekije, i mektebi, i medrese imaju kulturni značaj daleko izvan jednovjerskih okvira.

Nastava je vođena u mektebima u kojima se učilo arapsko pismo, pravilno učenje Kur'ana i način obavljanja namaza i oni, činjenično, stoljećima nisu dobili jedinstven sistematski i pedagoški plan, nego se sve razvijalo prema afinitetima i sposobnosti pojedinog efendije. No, srednja nastava koja se prvenstveno odvijala u medresama oličenje je nastave u pravom prosvjetnom zavodu sa kvalitetnom organizacijom i karakterom koji je npr. Gazi Husrevbegovu medresu učinio prvom visokoškolskom ustanovom na Balkanu. Naravno, medrese nisu bile

istih rangova. Dok je Gazi Husrev-begova imala najdužu tradiciju, okupljala najsposobnije muderise, školovane u najvećim islamskim centrima, velika većina medresa su bile solidno organizovani srednjoškolski vjerski zavodi. Nastava se odvijala u tri razreda, ali tako da prvi obuhvaća jedno godišće, drugi tri, a treći tri do četiri godišnja kursa, čime su onda softe ostajali u zavodu sedam do osam godina. Učenici su uglavnom imali osiguran boravak, dok su se za prehranu sami brinuli. To nije bio slučaj sa jačim medresama gdje je bilo skoro sve obezbijedeno. Nedavno su prvi razredi u nekim osnovnim školama u Bosni počeli sa, kako oni kažu, američkim sistemom početka školovanja, u stilu “korak po korak”, gdje prvačići u zastrtim učionicama sjede u krugu oko svoje učiteljice. Čudno je kako nastavnom osoblju ne pada na pamet da djecu upoznaju s tom starom i dugotrajnom praksom u dershanama bar stotinu medresa kod nas u Bosni.

Što se tiče predmeta, pored petka i utorak je bio posvećen više didaktici. Od predmeta se u prvom razredu izučavao sarf (početnica iz arapskog jezika), durijetika (nauka o vjeri), kiraet (pravilno učenje Kur’ana) i kaligrafija (krasopis), u drugom nahv (sintaksa), halebija (dove i abdest), tarikat (nauka o moralu), isagudžija (logika), alaka (frazologija), kiraet i kaligrafija kao i u prvom, a u trećem multeka (pravo), semail-i šerif (život i riječi Muhammeda, a.s.), i kao i u drugom nahv, isagudžija i kiraet.⁸ Nadarenijim softama se posvećivala posebna pažnja. Udžbenici su pretežno bili na arapskom i turskom jeziku. U rukopisnoj građi orijentalne provenijencije koju danas imamo u našim fondovima brojni su primjerci prijepisa udžbeničke literature u čijim zaglavljima čitamo da su prijepis uradili softe. To je imalo dvojaku svrhu, vježbu, učenje, a značilo je i to što su se te stvari ponekad i plaćale od naručioca.

Već smo spomenuli činjenicu da je bilo jako puno vakifa koji su uz svoje nekretnine ostavljali i pozamašan broj rukopisnih knjiga kao vakuf da “se nji-

ma koristi ko bude čitao i da iz njih prepisuju oni koji se bave naukom” kako je to i sam Gazi Husrev-beg naglasio u svojoj vakufnami. Veliki broj takvih vakufa koji su opstajali čak i uz hanove danas je objedinjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Možda bi bilo lijepo da spomenemo samo Kantamirijinu biblioteku koja je sagrađena 1774. godine kod Atmejdana ali je regulacijom Miljacke 1897. godine ta zgrada srušena a knjige prenesene u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Abdulah Kantamirija je umro iste godine kad je izgrađena njegova biblioteka. U tom je vakufu ogroman broj njegovih vlastoručnih prijepisa, a većina je propraćena bilješkama iz kojih se vidi da je taj alim cijeli svoj život posvetio pisanoj riječi.

Iako su prilike opravdavale situaciju u kojoj se našla prosvjeta s austrougarskom okupacijom, sad se može reći da je Bošnjaka skupo i dugoročno koštao stav koji je trebalo da bude oprezan, strateški oblikovan, a pokazao se čak i ignorantskim na ovom polju. Vjerovatno je prilično poznato ali možemo se prisjetiti i stava prema 1887. godine osnovanoj Šerijatskoj sudačkoj školi koja je smatrana kao jedna od “đaurskih” novotarija i trebalo je vremena da se u njoj okupi jedan novi sloj koji je prekidao sa ukorijenjenim i tvrdokornim formalizmom u prosvjeti. Za vrlo kratko vrijeme, u pitanju su bile neke dvije decenije, bosansko stanovništvo drugih vjeroispovijesti (katoličko, svakako favorizirano od vlasti, pravoslavno, agilno u slanju djece u škole) oborilo je obrazovni prosjek muslimanskog stanovništva do te mjere da su srozane do dna čak i institucije koje su bile preteče u misiji prosvjetiteljstva, socijalne brige i općekorisne inicijative. Tu prvenstveno mislimo na vakuf koji je stoljećima gradio i održavao bolnice, medrese, vodovode, mostove, a sad došao u situaciju da jednim dijelom bude izopćen od Centralne vakufske zaklade a drugim kuburi sa nepostojanjem određenih rješenja u austrougarskom zakonodavstvu što je uvijek išlo na štetu samog vakufa. Samo jedan primjer sa vakufom Gazi Husrev-bega: kad je Savojski zapalio

Sarajevo i uništio skoro sve objekte Gazijinog vakufa, vakufska uprava je vakufsko zemljište ustupala privatnim licima uz obavezu plaćanja godišnje novčane odštete, samo da bi hitno riješila problem neophodnih izvora za potrebe medrese, džamije i imareta. Ne poznavajući instituciju podijeljenog vlasništva na istom dobru pri sastavljanju gruntnih knjiga ti zakupnici koji su bili obavezni na plaćanje mukate upisani su kao vlasnici i zemlje i zgrade, a kolika im je bila ta obaveza mukate dovoljno se vidi iz činjenice da mukata od 179 dućana koliko je bilo u Gazijinom vakufu, tridesetih godina ovog stoljeća nije značila ništa za one radi kojih je vakuf i uspostavljen.⁹

U *Bošnjaku* od 5. novembra 1891. godine prvi put je spomenut termin *Daru-l-muallimin*, simbol nastupajuće reforme školstva. 1893. god. u Sarajevu je i osnovan kurs za učitelje koji je trebao osposobiti vjeroučitelje u modernijem pristupu poduci i učenicima osim u predmetima na arapskom i turskom jeziku dati osnove i u svjetovnim oblastima. Tako su budući učitelji u nastavi koja je tekla na tri stepena, u početku kao kurs a poslije kao škola, učili maternji jezik, aritmetiku, geometriju, historiju, geografiju i druge prirodne nauke, takođe i pedagogiju. Zemaljska vlada je davala udžbenike a Centralna vakufska zaklada je izdržavala Dar u-l-muallimin. Efikasnost kojom je ova škola dala kadar sposoban da se ponese sa reformama školstva omogućila je školi opstojnost sve do 1920. godine.

Naredni korak pred Centralnom vakufskom zakladom, Zemaljskom vladom i Ulema medžlisom je bila reforma mekteba. "Nageta sobica, razglamanih vrata, pod hasurom prah za prst debeo; za hodžom deme štapova i falake, a pred njim čibuk preko sve sobe", opisivao je zagrebački "Napredak"¹⁰ sibjan mektebe. Ovom reformom niču početne vjerske škole (*mekteb-i ibtidaije*), za djecu od pete do sedme godine koji su u ovoj školi provodili tri godine po deset mjeseci. Salname i izvještaji Ulema medžlisa nam pružaju vrlo precizne

podatke prema tadašnjim administrativnim jedinicama na osnovu čega se može pratiti brojno stanje i imena vjeroučitelja koji su bili nadležni za određeni mekteb.

Za djecu koja su izlazila iz sibjan-mekteba slijedila je *ruždija*, svojevrsna niža srednja škola. Sa nastavom iz turskog, arapskog i perzijskog jezika, geografijom, logikom i osnovama računa, ruždija je osposobljavala učenike za niže službe. Za vrijeme austrougarske uprave obogaćene su u predmetima još sa čitanjem i pisanjem latinice, a službeno su imale kvalifikaciju državne osnovne škole.

Za djevojčice od 7 do 14 godina u Sarajevu je otvoren privatni kurs 1894. godine. Njega će Zemaljska vlada 1897. god. ozvaničiti kao *Muslimansku djevojačku osnovnu školu*, na koju će se čak 1901. god. nadovezati tečaj za obrazovanje učiteljica u osnovnim školama. Već nakon dvije godine on će prerasti u *Muslimansku višu djevojačku školu* i postojati sve do 1924. god.

U kulturno-prosvjetiteljskim zamasima sarajevskog Behara i Gajreta, mostarskog Musavata, medresa ostaje u istom ruhu kao i stoljećima prije što će izazvati prave salve članaka koji su isticali neophodnosti njene reorganizacije. Na zahtjev vakufsko-mearifskog saborskog odbora Ulema medžlis je sazvaio **Prvu**, nakon nje **Drugu** a onda i **Treću vjersko-prosvjetnu anketu**. Prvu su činili: dva člana Ulema medžlisa, jedan profesor, jedan ljekar i dva muallima. Bilo je govora o vjersko-prosvjetnim prilikama, ali jedino konkretno do čega se došlo u zaključcima je to da u ovakvom razmatranju treba uvažiti mišljenja mnogo šireg broja stručnjaka. Tako je druga anketa, sazvana u sa daleko većim brojem vjerskih i pedagoških stručnjaka, rezultirala sa više zaključaka sa pojedinih sjednica. Među prvima je bilo uspostavljanje okružnih medresa u svim okružnim mjestima uz konačnu odluku da ostale kotarske medrese ostaju u svojoj dosadašnjoj formi i uz sve dosadašnje povlastice. Zanimljivo je i pitanje Više muslim-

manske djevojačke škole za koju je Zemaljska vlada donijela bila rješenje da preraste u Muslimansku žensku učiteljsku školu. Ulema međžlis je odbio tu pretvorbu nalazeći primjedbe u organizaciji te škole, ali je u zbivanjima oko prihvatanja, odnosno neprihvatanja tog rješenja progovorilo i generacijsko razmimoilaženje između mlade muslimanske inteligencije na jednoj strani (jedan od njih je Edhem Mulabdić) i starijih muslimanskih predstavnika.

Jedna od posebno iritirajućih novina bilo je uvođenje vjeronauke u školama na našem jeziku, za što se zalagao Džemaludin-ef. Čaušević. On je već trpio primjedbe na račun pažnje koju je ukazivao ženskoj naobrazbi putem Više muslimanske djevojačke škole, a sad će biti žestoko kritiziran. No, svjestan toga kaže: "Ja nisam optimista i znam

dobro da će biti fanatika i konzervativaca kojima neće biti pravo što će se uvesti kitabi na našem jeziku u naše državne i autonomne škole. Neuki naš svijet misli da ima neka šeriatska zapreka, misli čak i da je ćufur učiti vjeronauku našim jezikom. Treba se potruditi pa svijetu kazati i dokazati da ne samo da nema nikakve šeriatske zapreke za to, već da je mnogo bolje učiti vjeronauku svojim nego tuđim jezikom."¹¹

Možemo samo spomenuti da bosančica kao svjetovno pismo muslimana egzistira svo vrijeme, u prepisci lokalne vlasti, na nišanima, nalazeći mjesta ponekad na istom arku papira gdje i latinica, ćirilica ili arebica.¹² Naravno, rjeđe krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kad se svo bosansko stanovništvo okreće Vukovoj azbuci i latinici. I tu postoji kuriozitet, da smo mi u Bosni, u Vilajetskoj štampariji izdanja pisali Vukovim pravopisom koji u to vrijeme nije bio službeni pravopis za Srbiju.

Osjetljivi period s početka 20. stoljeća kulminiraće sa 1920. godinom i ukidanjem Daru-l-muallimina. To je urađeno jer se mislilo da će učenici Okružne medrese, koja je, odlukom Druge vjersko-prosvjetne ankete, krenula sa radom 1916. god., biti sposobniji za vršenje nastavničkih dužnosti. Okružna medresa je 1922. godine nazvana Višom, i predmetima je već imala više svjetovni nego vjerski karakter. Nenajavljeno je ukinuta 1924. godine, a kako nije imala pravo javnosti, učenici su napustili školovanje, osim onih iz sedmog i osmog razreda koji su uz prijemni ispit nastavili pohađanje učiteljskih škola.

Zanimljivo je da se skoro nikad do tih godina nisu pravosnažno uzimale u obzir oporučne riječi Gazi Husrev-bega, vezane isključivo za njegovu medresu, kad kaže "...neka im muderris predaje tefsir, hadis, ahkam, usul, kelam i ostalo što bude iziskivao običaj i mjesto."¹³ Iako visoko rangirana, sa svim elementima školskog sistema i obrazovanja izniklog iz islamskog kulturnog kruga, tek od školske 1920/21. god. ova medresa kreće sa reor-

ganiziranim nastavom u kojoj mjesta nalaze i novi svjetovni predmeti, sa tri stupnja, nižim, srednjim i višim, od kojih svaki traje četiri godine.

Period koji je uslijedio priča je za sebe. Iznimno veliki broj medresa na kojima se lomila vjersko-prosvjetna politika rastrzana raspoređivanjem vakufskih sredstava, vakufi sa skoro bezizlaznom perspektivom, neobičan odnos konzervativnijih struja prema učenicima koji su pohađali državne srednje škole, aktivnosti vjersko-nacionalnih društava, samo su pojedini momenti koji su obilježili novo poglavlje prosvjetno-obrazovnog života Bosne.

Složena kretanja bosanskog duha i povijesti uvje-tovala su još složenije procese u razvoju Bosne, pa tako i u razvoju pisane riječi. No, izgleda da je sud-ba Bosne da se, i pored u svijetu jedinstvenih društveno-političkih, kulturnih i ekonomskih okol-nosti, stalno bori za svoje mjesto u civilizacijskom mozaiku svijeta.

Na nama je da okvire margine na kojoj se nalazimo označimo samosvojnomo fizionomijom u kojoj će primjedbe poput one s početka ovog rada izgledati, ako ne ciljano, onda u najmanju ruku glupo. **m**

Fusnote

¹ Georgina Muir Mackenzie & Adeline Paulina Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1877.

² Ismet Kasumović, "Školstvo i njegova uloga u stvaranju pretpostavki za razvoj kulture u BiH u osmanskom periodu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu, 41/1991., str.303-311.

³ Vrlo je zanimljiv poredak stvari koje se procjenjuju: na prvom mjestu je redovno pisana riječ, nakon toga se navodi oružje (briga o opstanku, dakle), slijede kućne potrepštine, a na samom repu tog niza procijenjenih stvari su medžidije, šorvani, ostala zlatnina i srebrnina! Tako, npr., u ostavinskoj raspravi, iza Selmana, sina Jusufova, ostaje podugačak niz jedinica od kojih je na prvom mjestu "Đulistan", onda tri puške, jedna sablja dimiskija, četiri jorgana, pet sahana, jedan ibrik, a na samom kraju dvadeset i dvije medžidije i sto rublji.

⁴ Bilo je to godine 1860. Ovaj podatak smo spominjali u još nekim radovima ali ga ponavljamo samo zbog činjenice da se u savremenim udžbenicima historije zaobilazi.

⁵ M. Maksimović, "Napor Bosne i Hercegovine", Beograd, 19??, str. 93

⁶ A. Bejtović, H. Kreševljaković, Č. Truhelka, M. Mujezinović, M. Bećirbegović i posebno H. Ćurić sa svojim radom "Školske Prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878, Beograd, 1965

⁷ Sidžil 23, dok. od 15. džumad el-ula 1197., GHB.

⁸ A. Balagija, "Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana", Beograd, 1933, str. 66

⁹ Isto, str. 18

¹⁰ To je prenio "Bošnjak", poluzvanični organ Zemaljske vlade, u br. 11 od 10.IX 1891. god.

¹¹ Isto kao pod 7) str. 84

¹² To se krasno može uočiti u arhivskoj građi, ostavštini Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, NUBBiH, Spec. zbirke

¹³ Vakufnama Gazi Husrev-begova, u Spomenici GHM povodom 400 godišnjice, Sarajevo, 1932, str. XXXIII